

КАТЕГОРИЯТА ОПРЕДЕЛЕНОСТ/НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ В „НОВА БЪЛГАРСКА ГРАМАТИКА“ НА АЛ. ТЕОДОРОВ-БАЛАН

КАТЯ ЧАРАЛОЗОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
charalozova@abv.bg

Резюме: В статията се представят теоретичните приноси на Ал. Теодоров-Балан при описанието на категорията *определеност/неопределеност* в „Нова българска граматика“ – една от първите теоретични граматики на българския език, издадена през 1940 г. Големият принос в интерпретацията на категорията се състои в представянето ѝ като състояща се от две грамемии със значение определено и неопределено, като неопределените форми при известни условия могат да имат и определително значение; точното описание на изговорните и писмените варианти на определителната морфема; определянето на членната морфема от морфологична гледна точка като суфикс; схващането, че в атрибутивната употреба на *един* се открива неопределително значение.

Ключови думи: категория *определеност/неопределеност*, суфикс, неопределителен член, варианти на определителната морфема, семантика и прагматика на категорията

THE CATEGORY OF DEFINITENESS/INDEFINITENESS IN “NOVA BALGARSKA GRAMATIKA” BY AL. TEODOROV-BALAN

KATYA CHARALZOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN AKADEMY OF SCIENCES
charalozova@abv.bg

Abstract: The article presents the theoretical contributions of Al. Teodorov-Balan in describing the category definiteness/indefiniteness in the „Nova balgarska gramatika“ – one of the first theoretical grammars in the Bulgarian language, published in 1940. The major contribution to the interpretation of a category consists in its presentation as consisting of two grams with meaning definite and indefinite, and indefinite forms under certain conditions can have decisive significance; the precise description of the spoken and written variants of the defining morpheme; defining member morpheme mor-

phologically as a suffix; the perception that the attributive use of *edin* is of indeterminate meaning.

Keywords: definiteness/indefiniteness category, suffix, variants of the definite article, semantics and pragmatics of the category

Първите научни разработки в българското езикознание, посветени на определителния член и членуването в българския език, се появяват още в края на 19. век. В четири последователни публикации (в това число и в докторската си дисертация) проф. Л. Милетич разглежда проблеми, свързани основно с произхода на определителния член в българския език в парадигмата на сравнително-историческото езикознание. Употребата на членуваните форми и историческия им развой са в обсега на научните интереси и на проф. Б. Цонев. Още преди двамата професори от българския определителен член като специфично явление в славянските езици се интересува и големият учен славист Фр. Миклошич. Оттогава до днес сериозният научен интерес към категорията **определеност/неопределеност** не е преставал, но въпреки повече от стогодишното ѝ изследване, както казва проф. Ив. Куцаров, „това е категорията, по отношение на която българистиката все още е най-далече от истината“ (Куцаров/Kutsarov 2007: 407). Във връзка с това недооценено и не много популярно е граматичното наследство, оставено ни в една от първите научни граматики, а именно в „Нова българска граматика“ (1940) на Ал. Теодоров-Балан, отнасящо се до теоретичното осмисляне на категорията, кодифицирането на формите на определителния член и на някои по-особени случаи при членуването.

Описанието на българския език в „Нова българска граматика“ е синхронно, с функционално-системен подход при интерпретацията на езиковите факти. Подходът е нов за тогавашното българско езикознание. Това заявява в предговора към граматиката и самият автор: „Нарекох си граматиката нова, защото наистина е такава у нас и за нас ... нова по ука и по наука“ (Балан/Balan 1940: 1). Споделящ възгледа, че описанието на граматиката на езика е описание на неговия **строй** (т.е. структура) и **употреба в реч** (Балан/Balan 1955: 122), Балан се опитва в „Нова българска граматика“ да разбие „оковите на граматиката от преданието – стари окови, каквито тежат и върху граматиката на западни езици“ (Балан/Balan 1940: 2). Именно синхронният подход му дава възможност да осмисли и интерпретира семантиката на категорията **определеност/неопределеност** по различен и съвършено нов за времето начин и да стигне до прозрения, актуални и днес.

За значението на категорията *положение*. Концепцията на Ал. Теодоров-Балан в „Нова българска граматика“ за определеността и неопределеността на имената, или за така наречената от него категория *положение* (Балан/Balan 1940: 49; Балан/Balan 1955: 135–138), е напълно оригинална. Той е първият и единствен български езиковед, дал име на категорията

(Куцаров/Kutsarov 2007: 416), което обаче не е възприето в българската граматична терминология. Едва през 2007 г. И. Куцаров в „Теоретична граматика на българския език. Морфология“ след Балан отново ще нарече категорията *положение*, но той остава единствен сред езиковедите. Според Ал. Теодоров-Балан „Името на една представа за същина я поставя за нашето мислене в п о л о ж е н и е спротив други предмети определено, или неопределено“ (Балан/Balan 1940: 49). По семантика определеният обект е познат, отделен от другите обекти („близък между други“), макар и споменаван за пръв път, а неопределеният е непознат от преди и „далечен между други“ обект. В това кратко определение се изтъкват съществени признаци на категорията, свързани с отделящата функция на определителния член на един обект от множеството обекти и идентифицирането му като вече познат или съответно непознат. Когато говори за морфологичната категория *положение*, Балан има предвид и двете значения – определено и неопределено като противопоставени едно на друго, които съвременното езикознание определя като грамемите *определеност* и *неопределеност*. Съвременното схващане за морфологичните категории с две грамеми (в случая определеност и неопределеност) е, че имат маркиран и немаркиран член. Маркираният се отличава от немаркирания по наличието/отсъствието на граматична морфема, а в семантично отношение немаркираният член е с по-общо значение, поради което в определени случаи може да изрази семантиката на маркирания. Опозицията е привативна. Тази особеност в семантиката на нечленуваните имена е забелязал Балан, изтъквайки, че „необчленени имена служат за смисъла както неопределено, така и определено: *най-сетне падна лисица в капан = лисицата в капанът*“ (Балан/Balan 1940: 50). Така още през четирийсетте години на миналия век Балан съумява да представи морфологичната същност на разглежданата категория, наричайки я *положение с определено и неопределено значение* много преди в българското езикознание да се заговори за значение на категория, представено с помощта на опозиции.

Формите на имената проф. Балан нарича *неопределени* и *определени облици*, които в речта придават особен смисъл на отношенията между представите за обектите от действителността. „Определени или неопределени облици на имена в реч произвеждат особит смисъл в относителните между представи“ (Балан/Balan 1940: 50). Примерът с членувани и нечленувани имена в словосъчетание илюстрира различния смисъл в речта, който придава определителният член, прибавен към името: „*Лисица в капан* е везба между тия имена за един смисъл, *лисицата в капан* е везба за друг смисъл, *лисица в капанът* за трети смисъл, и *лисицата в капанът* за четвърти“ (Балан/Balan 1940: 50).

За Балан категорията *положение* е не само морфологична. Тя се проявява на изреченско равнище, затова тя е и синтактична категория. За Балан думата, като мени своя облик (форма), изразява ново значение, което се проявява в съчетание с други думи при употребата им в изказването. Про-

мяната на формата, която е свързана с промяна на значението, се отнася за категории „морфоложки и синтаксови едновременно“ (Балан/Balan 1940: 49). По тази причина на формално равнище всички окончания на имената, които те получават в реч, за Балан са склонение. „От разнообразието на крайки в реч за една и съща дума ние извеждаме норми за менитва на имена, която по предание наричаме „склонение“, и за менитва на глаголи, също така по предание наричана „спрежение“ (Балан/Balan 1947: 98). Затова формите на определените и неопределените имена в „Нова българска граматика“ са представени като част от склонението. „Облици, образувани с членови творници, не може да стоят в българската граматика вън от склонението; еднакво с наречените „падежни облици“, и те служат в изречение за падежни относби“ (Балан/Balan 1947: 101). Тук задължително трябва да изтъкнем, че за Балан падежни относби (отношения) и падежни облици (форми) са различни неща. Според него в езика може да има падежни отношения, които не се изразяват морфологично. В това се заключава голямата разлика между Балан и останалите български езиковеди, предизвикала сериозна полемика през петдесетте години на миналия век. Тук няма да се спирам подробно на същността на въпроса, тъй като работата се отнася основно за категорията *определеност/неопределеност*. Само ще изтъкна близостта на възгледите на Балан с теории, разработени години по-късно в американската лингвистика. Необходимо е все пак накратко да се спра на този въпрос, за да стане ясно становището на Балан за употребата на пълен и кратък член при имената от м.р. ед.ч., критикувано и до днес.

В „Състояние на българската граматика“ (1947) Балан пояснява: „Предание от класичната граматика показва под склонение система от падежни облици. От тук заключават и преемници на преданието, че няма склонение език, който не обладава падежни облици подобно на гръцкия или на латинския език. Върху такова заключение се е обявявало и у нас, че в българския език няма склонение. Грешката се открива веднага, щом се приема, че менитвата на имена е склонение, а имената в българския език менаят облици спротив везбата им в реч. Работата е за количество или система облици, а не за количество или система падежни облици“ (Балан/Balan 1947: 100). Ясно е, че за Балан всички граматични форми на думите оформят склонението в даден език. Затова и членуваните и нечленуваните форми на думата трябва да бъдат в склонението. По тази причина „Наречените „падежни“ облици не е право да се поставят у нас отделно от обчленените, защото и обчленените изразяват „падежи“ (Балан/Balan 1947: 98). Балан определя *падеж* така: „падеж (лат. casus) наричаме относбата, в каквато се пада (етимоложки взето) или се поставя (глаголно взето) едно име заради службата си в реч“; и добавя: „за всякой падеж името се веже в реч под един или под друг облик“ (Балан/Balan 1947: 43). „Остая още да се дотъкми, че обликът, под който се веже името заради службата си в реч, може да бъде неопределен или определен“ (Балан/Balan 1947: 102). Към склонението на имената Балан причислява всички налични в книжовния

език форми – определени и неопределени форми, бройната форма, формите за род и число, звателните форми. Ето как изглежда склонението на многосричните съществителните от м.р. според Балан:

1. Многосрични имена

а) твърдо закраени	б) и	в) меко закраени
ед.ч. им. неопр. <i>народъ</i>	<i>учитель</i>	<i>ратай</i>
опр. <i>народътъ</i>	<i>учительтъ</i>	<i>ратаятъ</i>
зв. <i>народе</i>	<i>учителю</i>	<i>ратаю</i>
вин. неопр. <i>народъ</i>	<i>учитель</i>	<i>ратай</i>
опр. <i>народа</i>	<i>учителя</i>	<i>ратая</i>
мн.ч. им. неопр. <i>народи</i>	<i>учители</i>	<i>ратаи</i>
опр. <i>народите</i>	<i>учителите</i>	<i>ратаите</i>
бр.ч. <i>народа</i>	<i>учителя</i>	<i>ратая</i>

Тъй като интерпретациите на Балановия възглед за употребата на пълния и краткия член при членуването на съществителните от м.р. ед.ч. в голямата си част са неточни, за по-ясно смятам да приведа един по-голям цитат от „Нова българска граматика“, където самият той казва, че „В реч винителният облик се среща по служба с именителния определен облик, па се среща и по гласеж с именителния усечен облик. Това прави, че в книжевния език, както в никой народен говор, се употребят размесом облици винителен, именителен членов усечен и именителен членов пълен за съща падежна относба“ (Балан/Balan 1940: 55). За да се избегне това смесване на „облици“, Балан, воден от наблюдението си, че „В именителни относби книжевният език избягва усечени членови облици вместо пълни, както пък во винителни относби избягва пълни членови облици вместо винителни, еднакви с усечените“, смята, че пълен член трябва да се употребява в именителен падеж, а кратък член в косвен падеж. Никъде обаче той не споменава, че в писмената реч това е нормативно правило. По повод критиките на правилото за употреба на пълен/кратък член за съществителните от м.р. ед.ч. в „Състояние на българската граматика“ отбелязва: „Ревност на защитници на такъв възглед (Костов, стр. 60–61, 200–201) не съответства на едно по-разумно устройство на българския книжовен език (вж. Калканджиев, стр. 225–226). Нашите ревнителни за популярни облици пречат да се възприеме всеобщо ред за употреба на *човекът* напр. само в определена относба именителна, а *човека* в определена относба винителна, разбира се, като се остави свобода на слоговия или поетичен усет. Тям очевидно се допада устарялата, а в себе неверна ука за „обща падеж“ (защото сами изразът „обща падеж е от синтаксово гледище безсмислен), и ако се допуска още употребата му, то може да бъде смислено само в значение на обща облик“ (Балан/Balan 1947: 108). С тези думи Балан изразява подкрепата си за синтактичното правило за членуване с пълен/кратък член при съществителните от мъжки род ед.ч., макар че в „Нова българска граматика“ не го е формулирал като нормативно.

Заслуга на Балановата граматика е и откриването на определеното значение на собствените имена, на определената семантика на показателните местоимения и местоименни наречия. Неопределени по значение за Балан са неопределителните местоимения и местоименни наречия. За пръв път в „Нова българска граматика“ се говори за категория, която се изразява не само по морфологичен начин, но и с лексикални средства. Много по-късно в лингвистиката (българска и чужда) ще се говори за функционално семантично поле на определена граматична категория, чието значение се изразява с различни изразни средства – граматични и лексикални.

Кодификация на употребата на определителния член. В „Нова българска граматика“ не само се излагат теоретични постановки, но и за пръв път са кодифицирани някои по-особени случаи на членуване на приложения и определения на собствени имена. Собственото име за Балан е определено по семантика и обикновено не се членува, но когато пред него стоят две нееднородни определения, се членува само първото от тях (*монахът светогорец Паисий*). Същото словосъчетание като приложение със самостоятелни членове, като всеки последващ е приложение на предишния, при членуване и двете получават определителен член (*монахът, светогорецът, Паисий*). Ако обаче съчетание от две съществителни се схваща като съставна дума, то се пише с дефис, като се членува втората дума (секретар-бирникът).

Същите правила са в сила и при членуване на словосъчетание от прилагателни като определения на съществителното. Членува се само първото прилагателно от определителното словосъчетание (*зелената букова гора*). При словосъчетание, което Балан нарича *прилогово*, се членува поотделно всеки член на словосъчетанието, като между отделните членове на словосъчетанието се поставя запетая (*бляновете, моминските, хубавите*). Той пръв и единствен сред авторите на граматика кодифицира правоговорното правило, че *усечените членувани облици* се изговарят без редукция, независимо от мястото на ударението. Обръща особено внимание на ударението на едносричните съществителни на *-ове* (*синове, градове, духове*). За тези съществителни Балан кодифицира място на ударението в зависимост от ударението на членуваната форма в единствено число. Ако ударението пада на членната морфема (*синът*), съществителното в неопределената форма за мн. число получава също ударение на последната сричка (*синове*); (дух – дѹхът – дѹхове).

По въпроса за съществуването на неопределителен член в българския език. В „Нова българска граматика“ Ал. Теодоров-Балан изказва мисълта, че числителните *един, -а, -о* в служба на определения обозначават две различни същности – брой, число (*един лев*) и неопределен обект „между други неизтъкнат“ (*един цар, една гора, едно племе*), т.е. неопределителен член. Така употребеното числително според Балан има и форма

за мн. число (*едни царе*), а смисловото разграничение между численото и неопределеното значение на *един* се проявява както в силата на ударението, така и в интонацията. В забележката, че „*Един, една, едно* в значение неопределено се смятат в други езици за неопределен член“ (Балан/Balan 1940: 89), се чете мисълта, че в българската граматика *един* няма статут на неопределителен член, какъвто всъщност е.

По въпроса за морфологичната характеристика на определителния член. В „Нова българска граматика“ Ал. Теодоров-Балан е най-близо до съвременното виждане за морфологичния статут на определителния член като граматична морфема (Куцаров/Kutsarov 2007), но понеже си служи със свои, неустановени в българското езикознание термини, неговото виждане не получава популярност. Той определя членната морфема като приставка (суфикс), която се прибавя към основната форма на името. Тя е елемент (сглоб), който се слива с началния облик на името, както творница (формант) с трупина (основа), т.е. както формант с основа. Формантът (творницата, наставка), с който се членува едно име, е елемент на словоизменението и е свързан с граматичната форма на думата. Характерно за „Нова българска граматика“ е ясно прокараното разграничение между „творници за производство на думи и творници за образуване на облици от думи“. Членната морфема за Балан е **творница** за образуване на *определения облик* на името. За Балан определителният член е специфична граматична морфема (**приставка**), чиято същност не се покрива от термина **окончание**. Той специално набляга на необходимостта да се разграничат словообразователни от словоизменителни морфемите, за да се получи адекватна класификация на морфемите и да се изясни статутът на определителния член като специфична обликова творница (суфикс). Това определение е най-близо до съвременните схващания за морфологичния статут на определителния член, които го квалифицират като **суфикс за образуване на граматична форма**. Всъщност единно становище за морфологичната същност на българския определителен член не съществува и в съвременните граматични трудове. Мненията са най-различни – граматична морфема, суфикс, окончание, постфикс, особен клас граматична морфема.

Форми на членната морфема. Тъй като описанието на образуването на членуваните и нечленуваните форми на цялата именна система в „Нова българска граматика“ се подчинява на системната организация на материала и синхронното описание, Балан успява да постигне пълно описание на механизма на членуването в българския език, разграничавайки формите на определителната членна морфема от писмените ѝ варианти. Така за м.р. ед.ч. определителните морфемите са **-ът** и **-ъ**, **-то** и **-та** (за имена от м.р., ед.ч. с нетипичен завършек), за ж.р. ед.ч. – **-та**, за ср.р. ед.ч. – **-то**, за множествено число **-тѣ** и **-та** (в зависимост от крайната гласна на неопределената форма). От граматиките, издадени през четирийсетте години на мина-

лия век, само Н. Костов и Ал. Теодоров-Балан извеждат пълния набор от форми на определителния член. Изводите за формата и вариантите на членната морфема при имената са възприети в съвременните граматика на българския език. Заслуга на Балан е изводът, че вариантът на определителния член **-ийът** (правописно -иятъ) за прилагателните се получава, като се прибавя член **-ът** към „старински определен облик на прилагателни в м.р. ед.ч. *младий, синий, овчий, селский*. Ще рече новобългарските определени облици за м.р. ед.ч. са по своето образуване два ж определени“ (Балан/Balan 1940: 79). Така Балан обосновава образуването на формите за м.р. ед.ч. от старите дълги прилагателни – схващане, което се приема и днес.

Обобщение

1. Още през четирийсетте години на миналия век Балан успява да представи морфологичната и семантичната същност на категорията определеност/неопределеност като състояща се от две грамемични със значение определено и неопределено, като неопределените форми могат при известни условия да имат и определително значение. Много дълго след излизането на „Нова българска граматика“ в граматичните разработки се отделя внимание само и единствено на *определеността* и на механизма на членуването, но не и на неопределеността като втори член на категорията.

2. Друг съществен принос при разкриване на семантичното съдържание на наречената от него категория *положение* е в откриването на факта, че определено и неопределено значение имат и някои лексикални средства като например показателните и неопределителните местоимения. За пръв път в българското езикознание се говори за категория, която се изразява не само с морфологични средства, но и с лексикални. Така че напълно оправдано е самочувствието на проф. Ал. Теодоров-Балан да смята, че граматиката му е нова „не само по ука, но и по наука“.

3. Важно за по-нататъшните изследвания е извеждането в „Нова българска граматика“ на Ал. Теодоров-Балан на точния брой на вариантите на определителната морфема, разграничени от писмените ѝ варианти, приети и в по-нататъшните изследвания.

4. По още един дискуссионен днес въпрос, а именно за наличието на неопределителен член в българския език, изпъкна становището на Ал. Теодоров-Балан, че в атрибутивната употреба на *един* се открива неопределително значение, т.е. може да се говори за неопределителен член.

5. За статута на определителния член. проф. Балан е най-близо до съвременните схващания за определителния член като суфикс (специфична обликова творница).

С тази си работа се надяваме, ако не напълно да коригираме разпространеното мнение, че сериозните разработки на категорията започват едва през втората половина на двайсети век, то поне да сме успели обективно да представим приносите на акад. Ал. Теодоров-Балан в изследването на

категорията **определеност/неопределеност**, като отдадем дължимото на големия наш езиковед.

ЛИТЕРАТУРА

- Балан 1940: *Теодоров-Балан, Ал.* Нова българска граматика. София, Г. Ф. Чипев.
- Балан 1947: *Теодоров-Балан, Ал.* Състояние на българската граматика. София, Печатница „Рангел Младенов“.
- Балан 1955: *Теодоров-Балан, Ал.* Нова българска граматика за всякого. Дял 1. Св. 2. За думите. Имена. София, БАН.
- Куцаров 2007: *Куцаров, Ив.* Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.

REFERENCES

- Balan 1940: *Teodorov-Balan, Al. Teodorov.* Nova balgarska gramatika. Sofia, G. F. Chipev.
- Balan 1947: *Teodorov-Balan, Al. Teodorov.* Sastoyanie na balgarskata gramatika. Sofia, Pechatnitsa “Rangel Mladenov”.
- Balan 1955: *Teodorov-Balan, Al.* Nova balgarska gramatika za vsyakogo. Dyal 1. Sv. 2. Za dumite. Imena. Sofia, BAN.
- Kutsarov 2007: *Kutsarov, Iv.* Teoretichna gramatika na balgarskia ezik. Morfologia. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”.

✉ Доц. д-р Катя Чаралозова
Секция за съвременен български език
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Assoc. Prof. Katya Charalozova, PhD*
Department of Modern Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria

Публикувано: 5 юни 2020

Published: 5 June 2020